

ВЫЯЎЛЕННЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ І ГРАМАДЗЯНСКАЙ ВОЙНАЎ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ЛІТАРАТУРАХ

Рассматриваются вопросы отражения событий Первой мировой войны и гражданской войны в России в литературе восточных славян, определяются основные тенденции, тематика художественных произведений о военных событиях на протяжении XX века.

In the paper the author discusses the problem of reflection of the events of World war I and Civil war in the literature of Eastern Slavs, determines main tendencies and themes of fiction devoted to military facts in the 20th century.

Войны ў XX стагоддзі адбываліся ў нейкай перманентнай паслядоўнасці, г.зн. амаль не спыняліся. Не паспелі народы былой царскай Расіі перажыць трагедыю пачатку XX стагоддзя на Усходзе, дзе палеглі тысячы славян (і не толькі), калі пачала ўзрастаць пагроза новай вайны, але ўжо ў Еўропе. Больш-менш стабільна трымаліся каланіяльныя імперыі Іспаніі, Францыі, асабліва Вялікабрытаніі. Але набывала эканамічную магутнасць Германія. У другім дзесяцігоддзі назіраюцца і пэўныя зрухі ў сацыяльна-эканамічным жыцці Расіі: пасля рэвалюцыйных узрушэнняў 1905–1907 гадоў заўважаецца пэўны ўхіл да дэмакратызацыі грамадскага ладу, нават ператварэнне Расіі ў канстытуцыйную манархію, рэформы, якія праводзіліся П. Стальпіным, давалі свае вынікі, імперыя набывала магутнасць, што непакоіла ўрады краін Еўропы, якія розным чынам імкнуліся абмежаваць яе ўплыў у знешняй палітыцы. Прытым і ў самой Расіі былі прыхільнікі і праціўнікі новай унутранай палітыкі. Кансерватары не без дапамогі левых сіл, у першую чаргу эсэраў, здолелі прыбраць з дарогі галоўнага рэфарматара. Стрэл тэарыста Багрова ў кіеўскім тэатры перарваў пачатыя змены ў грамадстве. Не было паслядоўнасці ва ўрадзе і ў правядзенні нацыянальнай, яшчэ болей знешняй палітыкі. Погляды на міждзяржаўныя сувязі традыцыйна палярызаваліся: непрымірымымі былі прыхільнікі традыцыйнага сяброўства з Германіяй і ўтварэння новага англа-французскага саюза. На нейкім этапе перамаглі апошнія, таму павялася і напружаная праца да падштурхоўвання Расіі да вайны з Германіяй. Але ўсё было не так проста. Нават драма ў Сараева яшчэ не мела ў сабе ваеннага драматызму. Як паказваюць гісторыкі, нават тады яшчэ ўсё можна было вырашыць мірным шляхам, праз дыпламатыю, да чаго быў схільны і Мікалай II. Але, відаць, і ў блоку згоды, і ў блоку

Антанты пераважалі сілы прыхільнікаў ваеннага вырашэння праблемы. Такім чынам еўрапейскі ваенны канфлікт быў падрыхтаваны. Але нават з пачаткам вайны ў народаў не было адкрытай нянавісці. Усё ўспрымалася як вялікая драма і непаразуменне. А калі пазней да канфлікту падключыліся дзяржавы амерыканскага і азіяцкага кантынентаў, гэты драматызм набыў сусветны характар.

Натуральна, што на самым пачатку вайны нацыянальныя мэты ў славян былі канчаткова не акрэсленыя. Паўднёвыя славяне, у першую чаргу сербы, у выніку вайны з дапамогай Расіі хацелі вырашыць пытанне сваёй нацыянальнай незалежнасці ад аўстра-венгерскага прыгнёту. У працэсе вайны акрэсліліся і нацыянальныя задачы заходніх і ўсходніх славян (толькі беларусаў і ўкраінцаў), якія выразіліся ў пастаноўцы пытанню дзяржаўнай незалежнасці, што пазней знойдзе адлюстраванне ў мастацкай літаратуры.

У прозе на раннім этапе сапраўдным мастаком праявіў сябе М. Гарэцкі, які на другім годзе Першай сусветнай вайны напісаў апавяданні “Літоўскі хутарок”, “Генерал”, “Рускі” і іншыя творы, але яны былі апублікаваныя значна пазней. У адрозненне ад рускай прозы, у беларускага пісьменніка больш засяроджваецца ўвага на бессэнсоўнасці вайны, на неапраўданасці ахвяраў, на разбуральнай сіле вайны. Гэты дэмакратычны накірунак характэрны і для апавяданняў Ф. Крукава “Четверо”, “Одна душа”. Воляй лёсу ў адзін гурт (“Четверо”) збіраюцца рускі, яўрэй, турак і армянскі хлопчук. Паміж імі няма варожасці, яны разумеюць, што абставіны вайны не павінны вынішчаць чалавечнасць.

Больш мастацка-аналітычнае выяўленне набыла тэма вайны ў пачатку 1920-х гадоў. Многія апавяданні, аповесці, нават раманы былі напісаны ўжо на мяжы заканчэння Першай сусветнай і разгортвання грамадзянскай вайны, таму і акрэслівалі розныя падыходы ў адлюстраванні падзей. Варта адзначыць і яшчэ адну акалічнасць: пасля бальшавіцкага перавароту 1917 года многія расійскія творцы падаліся, праўда, у розны час, у эміграцыю, іншыя на доўгія гады замаўчалі. Таму водгук на падзеі быў розны на самым пачатку. Бальшавіцкі тэрор асуджалі М. Горкі, І. Бунін, Ул. Караленка. Тэма сусветнай вайны на некаторы час адышла на другі план.

У літаратурным працэсе заўважаецца яшчэ адна акалічнасць: ва ўсходнеславянскіх літаратурах за распрацоўку гэтай тэмы браліся не самі ўдзельнікі тых падзей, а значна маладзейшыя, якія па сваім узросце былі толькі сведкамі або ўдзельнікамі ўжо другой вайны – грамадзянскай.

Цікава зазначыць, што нават тыя пісьменнікі, якія фарміраваліся як асобы ў дэмакратычным асяроддзі, у перыяд усеагульнай разрухі і палітычнага процістаяння занялі пазіцыю прызнання і апраўдання гвалту. Такое можна бачыць у творчасці цікавага пісьменніка Аляксандра Няверова. Ён у 1915

годзе быў прызваны ў войска, але, па ўласным прызнанні, “на вайне не быў, стаў “тылавіком”. У апавяданнях “Красноармеец Терехнн”, “Новый дом” ён уласна не пісаў пра тую вайну, хутчэй яна паслужыла яму фонам для паказу бальшавізацыі герояў. Але трэба ўсё ж улічваць, што вопыту франтавога жыцця ў пісьменніка не было. Таму яго героі сканцэнтруюцца ўвагу не на трагічных абставінах вайны, а на сацыяльных момантах, нават на асабістых крыўдах, якія, нібыта, даюць ім падставы для помсты. Дарэчы, гэтая ідэя ўсё больш і больш будзе замацоўвацца ва ўсходнеславянскай літаратуры, тады яшчэ даволі ўмоўна савецкай. Менавіта ў канцы другога дзесяцігоддзя XX века ў мастацтве яшчэ існаваў аб’ектыўны погляд на падзеі, і гэта праяўлялася ва ўсіх жанрах.

Сур’эзнае мастацкае даследаванне падзей Першай сусветнай вайны было заяўлена ў рамана эмігранта (вярнуўся ў 1920-я гады ў савецкую Расію) А. Талстога “Сёстры”. Пісьменнік паказвае той час праз успрыманне франтавікоў, высокіх чыноўнікаў, інтэлігенцыі, абывацеляў, рабочых і сялян, прадстаўнікоў розных партый. Ён асуджаў разбуральную дзейнасць левых партый, вынікі вайны паказваў у трагічных карцінах, менавіта ў першым выданні прагучала, што фронт развалілі бальшавікі па заданні нямецкага генеральнага штаба за вялікую суму грошай. Праўда, пазней, калі ў савецкі час А. Талстой працягваў пісаць эпопею, то істотна перапрацаваў першую кнігу, падкрэсліваючы, што ўжо на самым пачатку народныя масы паўсюдна падтрымлівалі бальшавіцкую лінію. У асноўным сур’эзнае асэнсаванне падзей 1914–1920 гадоў пачалося з сярэдзіны 1920-х гадоў.

Сёння выразна відаць, што акцэнты ўжо ў 1920-я гады рабіліся так, што самі падзеі Першай сусветнай вайны становіліся толькі фонам для выяўлення бальшавізацыі войска, стварэння прадпасылак для выяўлення процістаяння ва ўнутранай вайне. Цікава, што нават М. Зошчанка, І. Бабель, М. Булгакаў, якія прымалі ўдзел у падзеях на франтах сусветнай вайны (праўда, апошні толькі ў тылавым шпіталі), не напісалі ніводнага твора пра тыя падзеі. У іх, як і ў маладзейшых аўтараў, знайшло адлюстраванне жорсткае процістаянне на палях грамадзянскай вайны, а таксама ў сем’ях, і перамога новай улады прызнавалася як нейкая наканаванасць, пакаранне за грахі. Былі і тэндэнцыйныя сцверджанні: праўда была толькі на адным баку – чырвоных. Надзея на шчасліваю будучыню павінна была кампенсаваць мора бязвінна пралітай крыві.

У 1920-я і 1930-я гады з’явілася шмат твораў пра тую страшэнную сямігадовую калатнечу. Пра падзеі германскай вайны ў беларускай літаратуры пісалі ў асноўным маладыя, таму і атрымлівалася яна ў іх у агульнай форме (П. Броўка “1914”, А. Куляшоў “Крыўда”). Але не быў на

той вайне і М. Шолахаў, а здолеў у першай кнізе эпапеі “Ціхі Дон” стварыць глыбокія і пераканаўчыя карціны вайны, перадаць псіхалагічны стан чалавека ў экстрэмальнай сітуацыі, асабліва перад першым боем, выявіць стыхію нарастання разбуральных сіл, узаемаадносін расійскіх войскаў з мясцовым насельніцтвам, спробу герояў вырашыць старыя крыўды за кошт вайны. Аднак і тут людзі застаюцца людзьмі. Пасля бою Сцяпан Астахаў прызнаецца Мелехаву, што страляў у яго, але не папаў. А, можа, і не хацеў папасці, каб не браць грэх на душу. У гэты ж час цудоўны твор напісаў М. Гарэцкі. У яго аповесці “На імперыялістычнай вайне” перададзены адчуванні звычайнага чалавека, цывільнага па сваёй сутнасці, на фронце, дзе асоба чалавека абясцэньваецца, ён ператвараецца ў шэрую бяспраўную масу. Занатоўваючы ўсе падзеі ў дзённіку, Лявон Задума піша гісторыю часавых катаклізмаў, выяўляе ўсе супярэчнасці таго часу: дробязнасць і бяздарнасць некаторых высокіх вайсковых начальнікаў, якія пасты займалі пераважна па знаёмству, і неапраўданую жорсткасць камандзіраў сярэдняга звяна, і дарэмнасць многіх ахвяр. Дарэчы, і ў Шолахава, і ў Гарэцкага ўжо тады прагучала сцверджанне, што ўся анархія ў войску справакавана бальшавікамі за германскія грошы, што гэтую капэлу разбуральнікаў пераправіў у Расію нямецкі генеральны штаб са Швейцарыі ў запламбаваным вагоне. Праўда, гэтую ісціну ў “Ціхім Доне” выказвае бальшавіку Бунчуку яры манархіст штабс-капітан Клычкоў у час няўдалага карнілаўскага паходу на рэвалюцыйны Петраград. Тут паказаны і першыя акты беззаконня і жорсткасці бальшавікоў, калі Бунчук проста распраўляецца з безабаронным у дадзеным выпадку афіцэрам, чым шакіраваў нават сваіх аднадумцаў. У далейшым такія расправы стануць звычайнай справай, падкрэсліваючы крываваць грамадзянскай вайны.

Васнныя падзеі цікава пададзены ў аповесці А. Лебядзенкі “Тяжелый дивизион”. Письменник распачынае апавед з папярэдніх падзеяў, якія пачыналіся ў Пецяярбуржскім універсітэце, дзе перад вайной вучыўся галоўны герой рамана Андрэй Мартынаў. Пачыналіся студэнцкія хваляванні, якія маглі скончыцца трагічна, таму многія з іх апынуліся на фронце. Андрэй Мартынаў у поўным сэнсе перадае настрой і светабачанне самога аўтара. Галоўны герой аповесці на фронце праходзіць бальшавіцкую школу перавыхавання, з учарашняга пагрыёта ператвараецца ў ярага праціўніка вайны, выступае за паражэнне ў вайне, ператварэнне яе ў грамадзянскую. Такі рэзкі пераход не заўсёды псіхалагічна абгрунтаваны.

У рамане ёсць цэлы шэраг цікавых развагаў пісьменніка пра тагачаснае жыццё людзей у прыфрантавой паласе, пра дзеячоў расійскага ўраду, міжнародныя стасункі. Несумненна, што кожны з ваюючых бакоў імкнуўся рэалізаваць перш за ўсё свае выгады. І тут няма нічога спрэчнага. Іншая

справа, як усе гэтыя праявы кваліфікаваць. Па гарачых слядах (прайшло толькі адно дзесяцігоддзе) можна было яшчэ спадзявацца на аб'ектыўнасць адлюстравання. Вось, напрыклад, развагі Андрэя Мартынава: “Черт возьми, кто же такие в конце концов эти союзники?! Рыцарн, братья? Или во всем этом один голый расчет? Например, англичане... вчера – враги, сегодня союзники... Поделили Персию, готовы поделит Турцию. Братство по грабежу... Вообще надо было давно всё это додумать до конца, без всякой слабости или трусости мысли, хотя бы это тысячу раз не сходилось с канонами” [Лебеденко 1978, с. 155]. Мартынаў пакуль яшчэ ў роздуме, ён шукае нейкі свой шлях, і гэта аб'ектыўна перадае аўтар. А вось яго сябар Пятро Стацэнка ўжо адназначна глядзіць на вайну як на праяву яму непатрэбную, таму і гатовы нават стаць дзерцірам, каб толькі не хадзіць у наступленні. Выказаныя такія думкі ў лісце да Андрэя могуць наводзіць на думку, што Пятро ўжо знаходзіцца пад уплывам левых рэвалюцыянераў. Далей гэта становіцца відавочным. Праўда, пісьменнік не прасочвае ўвесь шлях станаўлення светапогляду Стацэнкі, ён задавальняецца канстатацыяй перакананняў героя ў ідэях бальшавізму як у пастулатах новай веры. Вось яго адназначная рэакцыя на паведамленне пра сутнасць праграмы анархістаў-індувідуалістаў: “Он никогда не слышал, как относятся большевики к этой партии, но уже инстинктивно вооружался против этой теории, которая шла вразрез с теорией Маркса и Ленина, этим замечательным учением, которое подарило ему ясность мысли и уверенность в действиях” [Лебеденко 1978, с. 331].

Тэндэнцыйнасць такіх сцверджанняў відавочная, але разам з тым яны сведчаць і пра той час, калі ўжо даволі сур'ёзна ўкаранялася аднадумства, толькі адзін погляд. Працігласяць меркавання дапускалася толькі ў вуснах яўных ворагаў, чым даволі паспяхова карысталіся многія пісьменнікі. Ужо згадваўся ў гэтым плане раман М. Шолахава “Ціхі Дон”, ёсць такія сцверджанні ў паэме Якуба Коласа “На шляхах волі” і яго п'есе “Вайна вайне”. Аднак новых ацэнак той вайны грамадству прадставяла яшчэ доўга чакаць. Эміграцыйная літаратура да савецкага чыгача не даходзіла.

Аднак і сёння многія старонкі тых твораў гучаць надзённа, асабліва ў тых месцах, дзе вядзецца гутарка пра жыццё мясцовых людзей у прыфрантавой паласе, незалежна ад іх нацыянальнай прыналежнасці. Вось, напрыклад, Андрэй Мартынаў знаходзіцца на румынскім фронце. Праз успрыманне галоўнага героя, якому, несумненна, аўтар перадавае сваё меркаванне і назіранні, пісьменнік паказвае бяdotны стан працоўных, якіх канчаткова разарыла вайна. Андрэй поўнасьцю згаджаецца са словамі свайго калегі па фронце Кальчэўскага, які гаворыць: “Как посмотрю я – несчастный народ. Трудолюбивый и способный народ. Эта война нужна им.

как собаке подсвечник. Политические махинации верхушки, которые рабочие и крестьяне оплачивают кровью и нищетой. Вот, вы говорите, соха, а какие дворцы у князей Гнка и Куза, у бояр, а королевские поместья и замки, а чиновная знать и генералитет, подражающе большой Европе, Парижу, Вене, а пестрые, как петухи, жандармы! А в деревне соха да решетки на окнах...” [Лебеденко 1978, с. 156]. Вядома, маналог крыху палітызаваны, аднак у ім добра адчуваецца спачуванне румынскаму народу, уцягнутаму ў тую бойню. Можна было б згадаць і надзвычай аб’ектыўнае апісанне адчування беларусаў, калі фронт стаў ужо каля Баранавіч. Нават такая нейтральная, на першы погляд, заўвага пісьменніка пра з’яўленне новага афіцэра ў вёсцы абарачваецца для жыхароў калі не бядой, то ўжо яўна маральнай крыўдай. “За дзверью копошлісь безлічкі людзі – жаншчыны, старыя і дзеці, выселеныя для офіцэра нз чыстай избы, і сон опустіўся цяжкім мяккім занавесам, сраўняўшым звыкі крэстьянскага дома с ночной тишиной пнрфронтвой деревушкі...” [Лебеденко 1978, с. 10]. Разам з тым пісьменнік імкнецца пашырыць рамкі негатыўнага ўплыву вайны. Вось што гаворыць ардынарац Мігулін свайму камандзіру: “Веселого нету, это верно, ваше благородие, – внновато улыбулся Мигулин. – Вот у Чуйкина. ящичного, месяц, как ребенок помер, а теперь жена... Он уже третий год как с дому... А у нашего Проскрикова...” [Лебеденко 1978, с. 152].

Праз разважанні пажылога салдата А. Лебядзенка аб’ектыўна паказвае цяжкасці, згібенні, што прыносяць народу вайна. Такія старонкі напісаны пераканальна: “Никогда не повторяясь, словно нельзя дважды поднять на ладонь чужое горе, он пересыпал перед Андреем свон и чужие печали, царапны и удары, запутанности в жизни, какие приносила война. Где-то далеко был Оренбург, где «бедувала» Вера Андреевна и детки, и еще были какие-то другие села, деревни, посадки, в которых день за днем, проклянная эту войну, этот фронт, разорялись, беднели солдатские семьи, уже потерявшие надежду на лучшее” [Лебеденко 1978, с. 152]. Гэта звычайныя вынікі вайны, і разважанні пісьменніка ў гэтым плане ўспрымаюцца як лагічны працяг роздуму над праявамі свету, узаемадчынненняў паміж дзяржавамі і народамі. Таму жаданне радавых салдат як найхутчэй дачакацца міру ў падачы пісьменніка ўяўляецца пераканальным, як і тое, што патрыятычна настроеныя людзі хацелі таго ж міру, але толькі з перамогай над ворагам. Таму развязка ў рамане падаецца паскоранай і даволі нечаканай, калі нядаўнія салдаты, што так перажывалі з-за разрухі ўласнай гаспадаркі, аднадушна імкнуцца на фронт разбіць ворага для абароны пакуль яшчэ неакрэсленай дзяржаўнасці.

Своесабліва выяўлена вайна ва ўкраінскай літаратуры 1920-х гадоў. Першыя водгукі на падзеі з’явіліся ў апавяданнях і аповесцях А. Галаўко,

П. Панча, А. Капыленкі і іншых. У прыватнасці, А. Галаўко ў апавяданні “Піліпко” паказвае як самаахвярна пастушок вырастоўвае вёску ад расправы карнікаў, А. Капыленка ў апавяданнях “Федэрацыя”, “Хрысця”, “Надзвычайная помста” ў асноўным акцэнтуюе ўвагу на сацыяльна-палітычным процістаянні, аднак складаныя жыццёвыя адносіны выражае прамалінейна, у асноўным паказваючы без выключэння высакароднасць камуністаў і бяздушнасць, абыякавасць да ўсяго белагвардзейцаў, а таксама багачаеў. Да тэўнай аб’ектыўнасці ў выяўленні трагічнасці часу імкнуўся Г. Касынка. Ён таксама канцэнтруе ўвагу на жорсткім процістаянні варагуючых сілаў, аднак імкнуўся пазбягаць аднабаковасці. Са зборнікаў апавяданняў “На залатых багоў” (1922), “У жыццё” (1926), “Палітыка” (1927) вынікае, што пісьменнік не схіляўся да аднакаляровасці ў абмалёўцы герояў, у яго выяўляецца шкадаванне па ўсіх загінуўшых, спачуванне сем’ям камуністаў, асуджэнне кровапраліцця, бяздумнасці помсты. Пісьменнік імкнуўся не выходзіць за рамкі гуманістычнага разумення каштоўнасці асобы чалавека. А гэта ўжо ў тых часы выклікала рэзкую нязгоду нарматыўнай крытыкі, якая бачыла ў гэтым праявы абстрактнага гуманізму. Па тых жа самых матывах падпадаў пад крытыку і А. Слісарэнка, знішчальнаму разнесу падвяргаліся апавяданні М. Хвylёвага, а яго раман “Вальдшнэпы” (1927) увогуле прызнаваўся антысавецкім.

У аповесцях Ф. Капельгародскага “Непаразуменне”, П. Панча “Галубыя эшалоны” паказана жорсткасць барацьбы, ёсць спроба аб’ектыўнага погляду на падзеі, хоць яўна ўжо перавага аддаецца большавіцкаму напрамку, а пазней напісаныя іхнія раманы адпаведна “Шурган” і “Пархоменка” проста двухколерныя: урачыста-ярка малююцца вобразы чырвоных палкаводцаў, а процілеглы лагер паказаны ў прыніжана шэрых тонах.

Аднак у пачатку 1920-х гадоў была яшчэ адна лінія выяўлення падзей, якую савецкая гістарыяграфія імкнулася не заўважаць, або трактаваць як варожую для новага парадку адкрытую або ўнутраную эміграцыю. Першых адкрыта называлі зацятымі ворагамі новага ладу, другіх – скрытымі праціўленцамі, якія маўчалі (пераважна творцы, якія сфарміраваліся як асобы напярэдадні трагічных ваенных падзей), ці пісалі звычайна нейтральна, не ўхваляючы ні адных, ні другіх.

Важна адзначыць яшчэ адну акалічнасць. У 1930-я гады цікавасць да Першай сусветнай вайны, перайменаванай у імперыялістычную, паступова знікала. Увагу скіроўвалі ў асноўным на праявы грамадзянскай вайны ў сувязі з пампезнымі святкаваннямі большавіцкага перавароту, урачыста абвешчанага Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыяй. Яна становіцца галоўнай тэмай усходнеславянскай літаратуры амаль на ўсё XX стагоддзе нараўне з выяўленнем ужо другой крывапралітнай вайны.

Вьяўленню Першай і Другой сусветнай войнаў як адзінай бяды для народаў прысвечаны раманы Кузьмы Чорнага “Пошукі будучыні”, напісаны ў 1944 годзе. Твор адкрываў, па сутнасці, новыя напрамкі асэнсавання народнай трагедыі. Письменнік празорліва ўбачыў вытокі новай вайны ў мінулай, паколькі тады многія пытанні людскога існавання поўнасьцю вырашаны не былі. У выніку завяршэння першай вайны многія народы атрымалі незалежнасць і ўласную дзяржаўнасць. Але засталася імперская ідэя сусветнага панавання, незалежна ад таго, пад палотнішчамі якога колеру яна лунала.

У другой палове XX стагоддзя мастацкае выяўленне вайны 1914–1920 гадоў амаль не змянілася, галоўная тэндэнцыя засталася ранейшай: “Вайна палацам...”, а тое, што ў полімі пажарышчаў знікалі і сялянскія сядзібы, заставалася недзе збоку. Вядома, паглыбілася выяўленне тагачаснага жыцця, узрос псіхалагізм, письменнікі не схіляліся да спрошчанага паказу сацыяльнай барацьбы, клапаціліся пра матывацыю ўчынкаў. Аднак зададзенасць усё ж заставалася. Гэта выдавочна праявілася і ў рамане М. Лобана “На парозе будучыні”, творы, які распачынаў новы заход у распрацоўцы вельмі важнай для грамадства праблемы. Быт вёскі пачатку стагоддзя, узаемаадносіны людзей рознага сацыяльнага ўзроўню выпісаны письменнікам дасканала, у чым праявілася яго назіральнасць, веданне жыцця свайго рэгіёна. А вось выяўленне ваенных падзей – гэта хутчэй вопыт калектыўны, бо письменніку ў пачатковым перыядзе вайны было зусім мала гадоў. Аднак тут варта згадаць, што письменнік быў удзельнікам другой вайны, таму псіхалагічны стан салдата ў час навальных артабстрэлаў мог перадаць. Аднак складваецца ўражанне, што некаторыя франтавыя падзеі спатрэбіліся аўтару толькі для таго, каб падкрэсліць з самага пачатку негатыўныя рысы характару Віктара Сядуры, які ў рамане будзе займаць значнае месца. Письменнік паказвае, што часта салдат у час абстрэлу адчувае сябе горш, чым у самай безнадзейнай атацы на пазіцыі ворага. “Снарады няшчадна мясілі зямлю: то выварочвалі яе з глыбокіх варонак, то зноў абурвалі туды. У мелкіх, зробленых на скорую руку акопах цяжка было ўхвацацца. Наставаў такі момант, калі любы салдат мог зрабіцца героем: дастаткова было знайсці ў сабе крышку мужнасці, ушхапіцца наверх, закрычаць “ура” і кінуцца ўперад” [Лобан 1964, с. 50]. Уласна так і здарылася. Сумненне выклікае толькі той факт, што ўсё ўзнікла стыхійна, без каманды, у што мала верыцца. Таму і вынік атрымаўся адпаведны – поўны разгром. Але не знікае адчуванне, што гэты франтавы эпизод спатрэбіўся письменніку толькі для таго, каб абгрунтаваць рашэнне Віктара Сядуры дэзерціраваць. Пры гэтым адназначна падкрэсліваецца, што кулацкі сын не можа праявіць высакароднасць. Ён спіхвае раненага Барташэвіча ў ручай.

і толькі з-за таго, што дзесьці ў яго родных Некрашах засталася маленькая настаўніца Раечка Баргашэвіч, да якой нераўнадушны быў і Віктар. З другога боку гэты ўчынак гаворыць аб адсутнасці ў Віктара самых элементарных пачуццяў чалавечнасці, і гэта яго выроднасць выразіцца значна пазней, калі ён ужо дома ператвараецца ў сапраўднага бандыта.

Трагедыя вайны ў найбольшай ступені адчуваецца ў жыцці мірнага насельніцтва, асабліва тых, якія сілком былі выштурхнутыя ў бежанства. “Летам 1915 года рускае войска цярпела адну няўдачу за другой, і фронт хутка каціўся на ўсход, адступаў. Уперадзе войска няспыннай плыню ішлі абозы бежанцаў. Змораныя конікі цягнулі вазы, нагужаныя бедным сялянскім скарбам і накрытыя палатнянымі буданамі. Усярэдзіне пад лахманамі сядзелі абарваныя і галодныя дзеці. Яны сумна пазіралі на аднастайную, вытаптаную па абодва бакі тысячамі ног дарогу. Усё лета і восень цягнуліся гэтыя людзі, пакідаючы па абочынах дарог крыжы адзінокіх магіл” [Лобан 1964, с. 78].

На гэтым, можна сказаць, апавяданне пра тую вайну і заканчваецца. Франтавыя дзеі галоўнага героя Кандрата Сарокі ў рамане не асвятляюцца. Ён паяўляецца ў Некрашах ужо сфарміраваным бальшавіком, хоць дзейнічае толькі пад непасрэдным кіраўніцтвам піцёрскага бальшавіка Лаўрыновіча, на веру прымаючы ўсё, што той гаворыць, на што яшчэ тады звярнуў увагу Дз. Бугаёў у рэцэнзіі на гэты раман. Далейшыя падзеі, інтэрпрэтаваныя пісьменнікам у рамане, выклікаюць пэўную нязгоду. Ён на той час так і не адважыўся паказаць усю складнасць палітычнай барацьбы пасля Лютаўскай рэвалюцыі і яе драматызм. Беларускі празаік толькі ў негатыве паказвае нацыянальных дзеячоў, пры гэтым абыходзячы сапраўдную карціну тагачаснага супрацьстаяння. А гэта ўжо падпарадкаванне ідэалагічным устаноўкам, бо наўрад ці не ведаў М. Лобан пра БНР, пра ваенныя дзеянні на Случчыне і ў іншых месцах Беларусі. Такая ж гістарычная недакладнасць і ў раманах Л. Дайнекі “Людзі і маланкі”, “Запомнім сябе маладымі”, напісаных у канцы 1970-х – пачатку 1980-х гадоў. Больш набліжаныя да рэальнасці падзеі ў раманах Г. Далідовіча, але і ён ужо ў часы перабудовы не змог яшчэ выказацца на поўны голас, хоць у яго ўжо на роўных правах дзейнічаюць розныя палітычныя сілы, канкрэтныя асобы, за якімі лёгка ўгадваліся прататыпы: Фрунзе, браты Луцкевічы, А. Гарун і іншыя. Пісьменніку шмат у чым удалося паказаць супярэчлівасць таго часу, спадзяванні на магчымасць рэалізацыі нацыянальнай ідэі і расчараванні ў рэальных дзехах інтэлігенцыі, бо звычайна сіла аказвалася на баку праціўнікаў, незалежна ад таго, адкуль яны прыходзілі: з усходу ці з захаду. Некаторыя нацыянальныя дзеячы расчароўваліся ў тым, што самастойную беларускую дзяржаўнасць можна замацаваць з дапамогай немцаў або палякаў, бо ў кожнага з іх была свая

мэта. Бальшавіцкія дэкларацыі былі больш зразумелыя, адпавядалі ў нейкай ступені тагачасным жаданням. Можна і таму Алесь Гарун не спышаўся з арганізацыяй беларускага войска пад эгідай палякаў, бо не давяраў іхнім абяцанням. Праўда, як паказала далейшая гісторыя, і бальшавіцкая праграма сталася для беларусаў падманнай.

Ва ўкраінскай літаратуры да тэмы Першай сусветнай вайны ў 1950-я і 1960-я гады пісьменнікі амаль не звярталіся. І гэта зразумела, паколькі такая тэндэнцыя назіралася ва ўсёй савецкай літаратуры. Актуальнымі становіліся падзеі рэвалюцыі і грамадзянскай вайны, што асабліва падтрымлівалася ўладай у юбілейныя гады – да 40- і 50-годдзяў устанавлення савецкай улады. У гэтым плане вельмі цікавымі былі раманы А. Ганчара “Перакоп” (1957), М. Стэльмаха “Кроў людская – не вадзіца” (1957), Ю. Смоліча “Мір хацінам, вайна палацам” (1958), “Раве ды стогне Днепр шырокі” (1960) і інш. У раманах была зроблена першая спроба пераадолець ідэалістычныя тэндэнцыі адлюстравання тых падзей, выяўленых у прозе 1930-х гадоў. У раманах А. Ганчара падаюцца шырокія карціны ключных этапаў грамадзянскай вайны на еўрапейскім кантыненте, паказваецца роля Фрунзе ва ўзяцці Перакопа, псіхалагічна пераканаўча паказаны многія военачальнікі, якія выйшлі з народа, сталі прызнанымі кіраўнікамі. Ёсць памкненні і да аб’ектыўнага выяўлення варожага лагера: камандуючага Ёрангеля, бацькі Махно, аднак поўнасьцю пераадолець стэрэатыпы маладому тады пісьменніку не ўдалося. Такая навізна і даніна ўстойлівым уяўленням пра станючых і адмоўных герояў характэрна і для іншых тагачасных твораў.

У рускай літаратуры ў гэты перыяд з’явілася многа твораў пра рэвалюцыйна-падпольную барацьбу, а войны сталі як бы фонам гэтага выяўлення. Толькі ў 1980-я гады пісьменнікі звяртаюцца да праяў грамадзянскай вайны на тэрыторыі Расіі, а таксама Украіны. Але ў многіх творах увага акцэнтавалася ў асноўным на ўнутраных супярэчнасцях савецкай рэчаіснасці, адназначна прызнаючы справядлівасць і заканамернасць перамогі чырвоных над белымі. Паказальным у гэтым плане з’яўляецца раман-хроніка А. Знаменскага “Красные дни”. Паколькі нас цікавіць пераважна час вайны, то можна падкрэсліць, што пісьменнік у асноўным засяроджваецца на гераічным баку падзей, а таксама на станаўленні светапогляду галоўнага героя Філіпа Міронава. Сфарміраваўшыся як выдатны воін яшчэ ў час трагічнай руска-японскай вайны, Міронаў у далейшым становіцца барацьбітом за справядлівасць, устанавленне дэмакратычных адносін у асяроддзі данскога казацтва, за што цяпеў пераследу ад уладаў. На гэтым шляху ён пасябраваў з данскімі пісьменнікамі Ф. Крукавым і А. Серафімовічам (Паповым).

Асноўнае дзеянне рамана прыпадае на драматычныя гады грамадзянскай вайны 1919–1920 гадоў. Письменнік падкрэслівае, што вайна магла закончыцца значна раней поўнай перамогай чырвоных, каб не было ўнутранай барацьбы за ўладу ў стане бальшавікоў ужо ў той перыяд. Галоўным сепаратыстам тут выступае Л. Троцкі, які выношваў ідэю ўстанавлення дыктатуры пад сваім непасрэдным кіраўніцтвам, таму дзеянні Леніна, і нават Сталіна, паказваюцца як адкрыта дэмакратычныя. Урэшце і смерць Ф. Міронава аказваецца поўнасцю на сумленні Троцкага і яго прыхільнікаў. З апошнім можна пагадзіцца, аднак варта падкрэсліць, што зыходзячы з многіх дакументаў, сучасныя гісторыкі сцвярджаюць, што авантурызм быў уласцівы не толькі Троцкаму і Сталіну, але і Леніну, і яго бліжэйшым аднадумцам. Гэта таксама праглядаецца ў цыкле раманаў А. Салжаніцына “Красное колесо”, творы, відаць, найбольш набліжаным да праўдзівага выяўлення таго складанага і супярэчлівага часу.

Твор С. Сяманова “Под черным знаменем: жизнь и смерть Нестора Махно” пераносіць нас на Ўкраіну таксама часу грамадзянскай вайны. У жанравых адносінах яго можна вызначыць як раман-даследаванне, паколькі аўтар, засяроджваючыся на апублікаваных матэрыялах, архіўных дакументах, вусных і эпістальных сведчаннях, адкрывае новыя старонкі жыцця вядомага бунтара, паказвае апантаную і супярэчлівую постаць чалавека, якога вывела ў першыя шэрагі непрадказальная гісторыя пачатку XX стагоддзя. З твора вынікае, наколькі далёкімі былі бальшавікі ад сапраўднага разумення жаданняў працоўнага сялянства, якое было большасцю насельніцтва. “Украінскне ревкомы н комнезамы давнлн крестьян подразверсткой, торговля запрещалась, промышленность, управляемая нелепыми принципамн военного коммунизма, остановилась, города замерли” [Семанов 1993, с. 30]. У такой сітуацыі, вядома, сяляне падтрымлівалі Махно, які не на словах, а на справе клапаціўся пра жыццё вяскоўца, няхай сабе і не заўсёды юрыдычна законнымі мерамі, але выйгрышнымі па сутнасці. Таму, відаць, Махно і быў небыспечны для маладой савецкай улады. З-за гэтага пасля паспяховых аперацый у Крыме супраць Урангеля яго неабходна было знішчыць разам з яго арміяй. Пры адмове махноўцаў поўнасцю перайсці ў склад 4-ай арміі і падпарадкавацца яе камандаванню было прынята рашэнне на знішчэнне іх. “Тогда же Фрунзе и Гусев подписали приказ по Южному фронту: «Войскам фронта считать Махно и его отряды врагами Советской республики и революционн», а посему предписывалось махновцев разоружить или уничтожить, а далее – «очистить территорию УССР от бандитизма». Это было объявлением войны всему махновскому движению, причем довольно вероломное, только что ведь сражались рука об руку. Нельзя не сказать тут, что подобные

способы действний к своим недавним союзникам руководство компартии применяло не первый раз (н не последний)” [Семанов 1993, с. 30].

Своєасабліваю інтэрпрэтацыю тых падзей падаюць Станіслаў Рыбас і Ларыса Тараканова ў рамане “Похніщенне генерала Кутепова”. Раман, па вызначэнні аўтараў, з’яўляецца гістарычным, аднак яго мэтазгодна было б вызначыць як раман-біяграфія, паколькі ў ім прасочваецца ўвесь жыццёвы шлях галоўнага героя. Аднак тут нас цікавіць не жанравае вызначэнне твораў, а спосаб адлюстравання складанасцей жыцця, мастацкае ўзнаўленне рэчаіснасці ў адпаведнасці з дакладнымі гістарычнымі фактамі. Письменнікі сцвярджаюць, што ў 1916 годзе Расія была блізкай да перамогі, толькі не змагла выкарыстаць гэтую магчымасць па ўласна аб’ектыўных прычынах, бо ўжо “Россия была больна усталостью от войны” [Рыбас 1993, с. 82]. Тым больш, што і манархічна настроеных абаронцаў становілася ўсё меней. “Бой за боем уходил отборные защитники империи, на замену им трудно было найти достойных. Начинали войну дворяне, десятилетиями воспитывавшиеся в кадетских корпусах и юнкерских училищах, заканчивали – прапорщики ускоренных выпусков, вчерашние гимназисты, реалисты, студенты, чьим политическим идеалом была буржуазная республика” [Рыбас 1993, с. 81].

Спраўды, Расія ішла да палітычнага і эканамічнага развалу ў 1917 годзе з поўнай паслядоўнасцю. Раз вайна ўсім надакучыла, то большасць, асабліва салдат з сялянства, лёгка ішлі за ўсімі, хто абяцаў адначасна пакончыць з гэтай несправядлівай і цяжкай бойняй. І, вядома, яны шчыра верылі, што так і будзе, зусім не чакалі вайны новай, ужо грамадзянскай, у якой справакавана было бойня ў шырокім маштабе паміж нядаўнімі сябрамі па зброі, паколькі ў вайне ўдзельнічалі не толькі славяне, але і іншыя народы Расійскай імперыі. Таму мастацкае адлюстраванне грамадзянскай вайны ў Расіі і на сённяшнім этапе мае супярэчлівы характар: ад поўнага асуджэння белага руху да ўзнёслага апраўдання ўсіх яго дзей. Гэта вынікае і са згада-нага рамана. Генерал Куцепаў паказаны валявой і мэтанакіраванай натурай, што цалкам справядліва. Але апраўдваць жорсткія расправы каменданта Куцепава толькі бальшавіцкімі правакацыямі наўрад ці правамерна.

Літаратура

Лебеденко, А. Собрание сочинений: в 3 т. / А. Лебеденко. – Л.: Художественная литература, 1978. – Т. 2. – 408 с.

Лобан, М. На парозе будучыні / М. Лобан. – Мінск: Беларусь, 1964. – 372 с.

Неверов, А. Избранные произведения / А. Неверов. – М.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1958. – 712 с.

Рыбас, С. Похищение генерала Кутепова: исторический роман / С. Рыбас, Л. Тараканова // Наш современник. – 1993. – № 3. – С. 73-114.

Семанов, С. Под черным знаменем / С. Семанов // Роман-газета. – 1993. – № 4. – 119 с.